адзін, камічнае абыгрыванне фраземы, ускладненне фразеалагічнай адзінкі словам свабоднага ўжывання, сутыкненне фразеалагізмаў з агульным кампанентам, сутыкненне фразеалагізма і аднакаранёвага з яго кампанентам слова. Усе яны выконваюць у мове твораў А. Макаёнка розныя стылістычныя функцыі. Найважнейшымі з іх з'яўляюцца нарашчэнне, удакладненне і нават змяненне семантыкі фразем, актуалізацыя увагі, выдзяленне пэўнай думкі, узмацненне ўздзеянне на чытача, стварэнне новага сродку характарыстыкі, ацэнкі тых, хто гаворыць, ці адносін да тых, каму адрасуецца маўленне.

REFERENCES:

1. Lyashchynskaya, V. A. (2008). Frazеalagichnyya adzinki u move Yanki Kupaly, 186 s (Minsk).
2. Lepeshau, I. Ya. (1998). Frazеalogiya suchasnej belaruskaj movy, 271 s (Minsk).
3. Lepeshau, I. Ya. (1984). Poblemy frazealagichnaj stylistyki i frazealagichnaj normy, 264 s (Minsk).
4. Lepeshau, I. Ya. (2009). Pra slounikavae apisanne dzeyaslounyh frazealagizmau. Belaruskaya frazealogiya i eurapejski mouny kantekest. Zbornik navukovyh artykulau. T2 (Brest) pp 15-19.

Креч Т.

*к. філол.н., проф., Харківський національний університет будівництва
та архітектури (Україна)*

Мілієва І.

*к.філол.н., доц., Харківський національний університет будівництва
та архітектури (Україна)*

Krech T.

*Candidate of Philology, professor, Kharkiv National University of Construction
and Architecture (Ukraine)*

Milyeva I.

*Candidate of Philology, assistant professor, Kharkiv National University of
Construction and Architecture (Ukraine)*

ВПЛИВ КОГНІТИВНОГО ДИСОНАНСУ НА ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ СИСТЕМИ

INFLUENCE OF COGNITIVE DYSONANCE ON THE FORMATION OF THE LANGUAGE SYSTEM

У статті проаналізовано мовні одиниці, які виникли внаслідок когнітивного дисонансу – психічного стану людини, коли вона відчуває певний дискомфорт під час вимови певних лексичних одиниць, а тому замінює їх на інші, «зручніші» для певної комунікативної ситуації – евфемізми. Метою статті стало вивчення мовних одиниць, мотивованих давніми пережитками, і визначення ролі евфемізмів під час комунікативного акту. У статті описано вербальні формули з тезаурусу ідіоматики, які є відповідями на заборонене питання «Куди?», а також різного роду побажання.

Ключові слова: *табу, евфемізм, мовна магія, пережитки, когнітивний дисонанс.*

The language system is susceptible to the many changes that occur in society and the consciousness of its members. Language units can be motivated by taboos - a phenomenon that causes a person to abandon the use of some language units and replace them with others that are more suitable for this communicative situation. Such a replacement is due to mental rejection, emotional discomfort, in fact, cognitive dissonance, which is born as a result of various objective and subjective factors. The presence in the human mind of a fideistic attitude to the word is a psychological reality. Therefore, the use of replacement words as a result of a certain mental discomfort has become the subject of research not only for linguists, but also for scientists who deal with issues of culture, religion, ethnography, and especially psychology. Some sources that we used to write an article are not so much of a linguistic nature, but rather of a psycholinguistic one. At the same time, scientists note that consciously or unconsciously, but a person always feels a greater role of associative connections between a word and a named subject. The purpose of the article is to study language units motivated by ancient remnants, and to determine the role of euphemisms in the communication process. It is these "soft" expressions that make speech more pleasant, one that protects the psyche and aesthetic feelings of a person.

Key words: *taboo, euphemism, linguistic magic, remnants, cognitive dissonance.*

Якщо в житті суспільства запроваджуються нові правила цензури, змінюються норми моралі, звичаїв, традицій і ритуалів, і ці нововведення визнані та схвалені більшою частиною представників цього суспільства, це завжди відбивається й на змінах у лексичній системі. Певні зміни проходять через рівень буттєвих уявлень членів певного суспільства, зокрема про добро й зло. Особливо чутливими до цих змін є мовні номінативи, сформовані внаслідок табу.

Табу (від полінезійського *tapu* або *tabu* – «заборона») – негативні приписи (категоричні заборони) на різні дії людини, порушення яких повинно спричинити відповідні санкції. Виникли й сформувалися табу на соціальній, магічній і релігійній основі в період первісного існування суспільства, у якому вони регламентували й регулювали життя індивідів і груп [Tabu]. Серед багатьох видів табу значне місце посідають мовні. Зазвичай мовне табу розглядають разом з евфемізмами – словами й висловами, що, власне, замінюють, табуйовані лексичні одиниці. Мовне табу неодноразово ставало предметом вивчення відомих вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (Л. Булаховський, С. Відлак, Д. Зеленін, Б. Ларін, О. Лосєв, О. Потебня, О. Реформатський, Дж. Фрезер та ін.).

Зважаючи на складність семантичної структури, наявність емоційного компонента, мотивації утворення, явище мовного табу розглядають не лише з погляду лінгвістики, а й інших наукових галузей, зокрема етнографії, релігії, культури, антропології, а особливо психології, адже вживання деяких лексичних номінативів замість інших може бути викликано певним психологічним дискомфортом, а значить, унаслідок когнітивного дисонансу [Drozdova 2011]. Так, Н. Мечковська, спираючись на факти психології, доходить такого висновку: „Наявність у свідомості сучасної людини фідеїстичного ставлення до слова є психологічною реальністю. Без урахування цієї обставини наше розуміння людини буде неповним” [Mechkovskaja]. Пряме найменування якогось денотата викликає негативні емоції (страх, сором), а новий – евфемістичний – вислів нейтралізує їх. Психічний аспект аналізу простежується в тих випадках, коли дослідники вказують, що евфемізм – це пом'якшена форма, яка замінює пряме найменування, що не завжди й

не повсюди прийнятне. Такі замітники нібито „одягнені”, адже в природній „голій” формі багато чого „здається непристойним” [Moskovcev 2004: 25]. Психічний чинник стає основним і тоді, коли в евфемізмах вбачають заміну пейоративного почуття меліоративним, приємнішим, тим, що береже психіку, естетичні почуття людини.

Звичайно табу уявляється як щось таке, що вимагає обережності, воно існує в певних обмеженнях. Історично первісні табу ґрунтувалися на мовній магії. „Є період, – пише О.Потебня, – коли людина не тільки не відділяє слова від думки, але навіть не відділяє слова від речі” [Potebnia 1973: 241]. Зв’язок між назвою й особою або між назвою й відповідним предметом постає не як вільний і абстрактний між мовою й значенням, а як конкретна єдність, як фізичний зв’язок, що „існує між людиною та її нігтями чи волоссям” [Budagov 1965: 105].

Спочатку інтуїтивно, а потім свідомо людина завжди відчувала величезну роль асоціативних зв’язків між словом і названим предметом. Наукове обґрунтування магії слова стало можливим з появою теорії І. Павлова, згідно з якою слово має ефект емоційного стимулятора, адже діє на нервову систему людини аналогічно предмету чи явищу. Крім цього, доведено, що чим міцніші асоціації між назвою й предметом у мозку людини, тим сильніший вплив слова [Katsev 1988: 8].

У лексичній системі української мови маємо чималий шар, що сформувався внаслідок різного роду табу, і є недостатньо вивченим. **Мета** нашої розвідки полягає у виявленні й аналізі мовних одиниць, мотивованих пережитками, тобто первісним табу, і визначенні ролі евфемізмів (власне, заміників слів-табу) під час процесу комунікації.

У найдавніші часи існували вірування, які забороняли прямо називати ті чи ті явища. У культурі багатьох народів збереглися (уже як відгомін) різні види первісного табу, причому стійкість пережитків дозволяє стверджувати, що цивілізація люду, у якій виявляються подібні релікти, є продуктом якогось давнішого стану, де й слід шукати пояснення незвичайних поглядів і традицій.

Досліджуючи матеріал європейських мов, А. Кацев виділяє такі лексико-семантичні розряди давнього табу: найменування тварин, рослин,

мінералів, явищ природи, людей, частин тіла, хвороб і смерті, богів і духів [Katsev 1988: 11 – 13]. Аналізуючи ранні стадії розвитку італійського суспільства, Т. Черданцева зазначає, що табу підлягали імена близьких родичів, королів, назви обожнених тварин, священних предметів, тварин і риби (під час полювання), частин тіла, пов'язаних з обрядами й повір'ями [Cherdanceva 1977: 41 – 42]. Подібні тематичні групи А. Кравчик-Тирпа окреслює й у польських діалектах: назви Бога та інших святих, демонів, чаклунства, смерті, поховання, хвороб, деяких явищ природи тощо. Евфемізується, таким чином, не всяке мовлення, а те, що пов'язане з певними темами й сферами діяльності.

Д. Зеленін, вивчаючи табу слів у народів Східної Європи і Північної Азії, виділив чотири „ідеї”, що лягли в його основу: 1) ім'я слугує засобом для передачі лихих впливів; 2) вимовляння забороненого слова „накликає” названу забороненим словом небезпечну істоту; 3) найдавніший шар заборонених слів лякає названу істоту, іноді її ображає й сердить; 4) за підставні слова обираються ті, що за змістом або значенням повинні впливати на природу названої істоти чи навіть предмети в бажаному напрямі [Bulakhovs'kyj 1955: 43].

Серед сучасних евфемізмів, пов'язаних з вірою в мовну магію, виділяється низка жаргівливих або іронічних евфемізмів, що є відповідями на запитання „Куди йдеш?”, коли не хочуть признаватися: *в ліс по дрова, шукати щастя, на збори*. Табу на запитання „куди?” Д. Зеленін пов'язував з давнім словом *куд*, що означає „злий дух”. О. Потебня припускав схожість „куди?” з *кудити*, що колись, імовірно, означало „зурочити” [Potebnja 1905: 469]. Пор. ще у В. Мокієнка: корінь *куд* (випадково співзвучний з *куди*) пов'язаний зі словами *кудесить*, *кудесник*, *чудо* [Mokienko 2004: 56].

Каламбурні вислови з коренем *куд* є доволі продуктивними в усному розмовному мовленні. Можливо, це пов'язано з бажанням мовця не лише відвернути, нейтралізувати лихий вплив слова, а й „повернути біду” своєю відповіддю на „кудикала”: *за кудикину гору* (вислів уживають майже повсюди: тільки у Фразеологічному словнику східнословобожанських і степових говірок Донбасу (2003) В. Ужченка і Д. Ужченка подано майже 30

локалізації). Пор. ще загальновідомі: *на закудикину гору, на кудикину гору, на кудикини гори*. Зміст цього евфемістичного вислову, на думку А.Кацева, етимологічно пов'язаний із заборonoю називати місце, куди відправлявся мисливець: назвеш місце полювання – не поталанить [Katsev 1988: 26].

Тенденція до посилення експресії сприяє поширенню стійких висловів новими компонентами, розгортанню образу (*на кудикину гору жаб колоти, за кудикину гору горобців пасти, за кудикини гори крейду косити, на закудикину гору горох молотити* тощо), часто вживаних у повсякденному діалектному спілкуванні.

Подекуди „лихі” компоненти з куд опускаються, унаслідок чого дещо нейтралізується негативний вплив відповіді й посилюється його евфемістична функція, пор.: – Ти куди? – *На хутір метеликів ловити, на село метеликів ловити, на гору за дерезою* тощо.

У говірковому мовленні раніше уникали запитання „куди?”, замінюючи його на „де?”, таким чином запобігаючи комунікативного дискомфорту. Але, як свідчать деякі джерела, запитання «де?» також нерідко вважається забороненим. Те саме спостерігаємо й у інших слов'янських мовах та діалектах. У білоруських говірках – *у хваробы над печкай.., вуо дзе!*, пор. пол. *w sieni na kółku, w słomianym worku* [Adalberg 1889 – 1894: 496] (досл. „в сінях на кілку, у солом'яному мішку”), а на запитання „Звідки ти йдеш?” відповідають: ... *z Pazanowa, gdzie kozy kują* [Adalberg 1889 – 1894: 368] (досл. „з Пацанова, де кози кують”). Назва *Пацанув* там „обросла” багатьма висловами, які натякають на розумову неповноцінність того, хто запитує. Людині, яка перепитує „хто-хто?”, відповідають *кінь в пальто!* або *дід Піхто (Пухто)*. Очевидно, корені цього запитувального ряду ховаються в глибині віків і щільно пов'язані з явищем табу, але зв'язок із заборонними уявленнями у всіх цих висловах уже втрачений, тому такі відповіді-кліше іноді називають „евфемістичними окам'янілостями”.

За класифікацією А.Баранова та Д.Добровольського, подібні вербальні формули в тезаурусі ідіоматики можна віднести до особливого типу „формул відповіді”, які становлять „другий з іллокутивно пов'язаних мовленнєвих актів” і певним чином фонетично пов'язані з попереднім мовленнєвим актом [Baranov, Dobrovolskij 2000: 16]. Ось ще приклади

„формул відповідей”, поширених у розмовному мовленні: *Куди?* – *Туди, де не їздять поїзди*; *Де* (ти йдеш)? – *Де-не-де, аби не дома; ... де вас немає*. Пор. рос.: *Как дела?* – *Как сажа бела!*; *Где?* – *У тебя на бороде!* Основна прагматична функція подібних вербальних реакцій-відповідей – указівка на недоречність попереднього мовленнєвого акту партнера з комунікації, яка заснована на вірі у зв'язок слова й дії та передбачає обов'язкове вживання певних традиційних словесних формул [Vojtovych 2002: 286].

Унаслідок давнього табу сформувалися й вислови, що становлять різного роду побажання. Уживаються вони для того, щоб впливати в потрібному для мовця напрямі на природу явища. Тому частина таких словесних побажань спирається на віру, що назва приваблює очікуваний результат. Наприклад, підосновою вислову *ні гвоздя (ні гвізда) ні жезла!* „добре побажання водію” є значення контексту „щоб ні гвіздок не попав у колесо, ні натрапив на причіпливого інспектора ДАІ (із жезлом)”, *щоб не довелося вам довго аїста ждати!* – „добре побажання народити дитину”, *пир'ячко тобі для легкості* – „побажання легкої, гарної, без перешкод дороги”.

В українській мові зафіксовані й негативні з погляду вираження й позитивні в плані змісту мовленнєві формули, що сягають давніх уявлень про небезпеку „зурочити” очікуваний результат. Так, виникає потреба завуалювати пряму назву й використати евфемістичний заміник, що й спричинює, власне, енантіосемічний характер вислову щодо вживаного значення: [*щоб, хай, бодай*] *ні дна ні покришки* „всього найкращого”, пор.: – Ну, з Богом! Хай тобі ні дна ні покришки! Етимологічно ж вислів означає зле побажання: „щоб тебе поховали без труни (без дна і кришки домовини)”, пор. ще загальновідоме *ні пуху ні пера!*

Віра в магію слова спричинює продукування недобрих побажань, що переважно є реакцією на недоречне, зле висловлювання, яке необхідно нейтралізувати. Щоб не збулося сказане, співбесіднику „зичать”: *типун [тобі] на язык, типун на язык [і вдобавок сорок прищиків], типун [тобі] на язык [і півкіла дусту], типун [тобі] на язык [і прищик на верхню губу]*.

Отже, регламентація вживання певних мовних одиниць може бути зумовлена певними психічними станами мовців. Визначення певного мовного явища як неможливого в якомусь комунікативному акті, тобто

табуйованого, і заміна його іншим, новим, евфемістичним, допомагає вирішити когнітивний дисонанс і досягти бажаного результату під час процесу комунікації. Проаналізовані в роботі евфемізми, мотивовані давніми табу, засвідчують, що сьогодні активно функціонують замітники, зумовлені вірою в мовну магію. Тісний зв'язок денотата з його прямою назвою у свідомості людини сприяє утворенню просторої низки заміників-евфемізмів.

Перспективи дослідження полягають в аналізі мовних одиниць, які виникли внаслідок сучасного табу, виділенні табуйованих сфер і вивчення психічних установок для заміни «небажаних» мовних номінацій.

REFERENCES:

1. Adalberg, S. (1889 – 1894) *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich* [The book of proverbs, parables and proverbs Polish idioms]. Warszawa, 808 p.
2. Baranov, A.N., Dobrovol'skij D.O. (2000) *Rechevye formuly v tezauruse russkoj idiomatiki* [Speech formulas in the thesaurus of Russian idiomatics]. Frazieografia słowiańska. Opole, P. 14 – 17.
3. Budagov, R.A. (1965) *Vvedenie v nauku o jazyke* [Introduction to the science of language]. Moscow, Education Publ., 492 p.
4. Bulakhovskij, L.A. (1955) *Narysy z zahal'noho movoznavstva* [Essays on general linguistics]. Kyiv, Soviet school Publ., 307 p.
5. Cherdanceva, T.Z. (1977) *Jazyk i ego obrazy (Očerki po ital'janskoj frazeologii)* [Language and its images (Essays on Italian phraseology)]. Moscow, International relations Publ., 168 p.
6. Drozdova, T.V. (2011). *Kognitivnyj dissonans kak lingvisticheskaja problema*. Avtoref. diss. kand. filol. nauk [Cognitive dissonance as a linguistic problem. Abstract of the thesis diss. of the cand. of philol. sci.]. Tula, 23 p.
7. Katsev, A.M. (1988) *Jazykovoye tabu i evfemyia* [Language Taboo and Euphemia]. Leningrad, 79 p.
8. Mechkovskaja, N.V. *Jazyk i religija. Lekcii po filologii i istorii religij* [Language and religion. Lectures on philology and the history of religions]. – Available at: www.grand-fair.ru/cgi-bin/test.pl?layer=other&page=book&pid=1168.
9. Mokienko, V.M. (2004) *Davajte govorit' pravil'no!: Trudnosti sovremennoj russkoj frazeologii* [Let's talk right!: Difficulties in contemporary Russian phraseology]. Saint Petersburg, Moscow, 288 p.

10. Moskovcev, N. (2004) *Vashu mat', sjer! Illjustrirovannyj putevoditel' po amerikanskomu slengu* [Your mother, sir! Illustrated American Slang Guide]. Saint Petersburg, Piter Publ., 480 p.
11. Potebnja, A.A. (1905) *Iz zapisok po teorii slovesnosti* [From notes on the theory of literature]. Kharkov, 652 p.
12. Potebnja, A.A. (1973) *Psihologija poeticheskogo i prozaicheskogo myshlenija* [Psychology of poetic and prosaic thinking] *Khrestomatyia po ystoryi russkoho iazykoznavania* [Readings on the history of Russian linguistics]. Moscow, High school Publ., p. 239 – 253.
13. *Tabu* [Tabu] / *Vikipediia* [Wikipedia]. – Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Tabu>
14. Vojtovych, V. (2002) *Ukrains'ka mifolohiia* [Ukrainian myology]. Kuiv, lybid', 664 p.

Межжеріна Г.

д.філол.н., проф., Національний авіаційний університет (Україна)

Mezhzherina H.

Doctor Hab., Professor, National Aviation University (Ukraine)

ЛІТОПИСНІ ПОРТРЕТИ XI–XIII СТ. ТА ІЄРАРХІЯ ЗНАЧЕНЬ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ЛЕКСЕМ ПЛЕМЯ І РОДЬ

THE ANNALISTIC PORTRAITS OF THE XI–XIII CENTURIES AND THE HIERARCHY OF MEANINGS IN THE LEXEMS

ПЛЕМЯ AND РОДЬ SEMANTIC STRUCTURE

Показано, що літописна тенденція створення узагальненого соціально-етичного портрета соціальної верстви (князів, княгинь, священників тощо), клану, роду (клану Володимира Мономаха та ін.), племені, народу (монголо-татар, половців тощо) може бути співвіднесена з ієрархією лексико-семантичних варіантів у семантичній структурі термінів родства племя і родь. З'ясовано, що концептуалізація індивідуалізованого образу людини (Юрія Долгорукого, Бориса,